अगस्त	:	प्रथम सत्र परीक्षा हेतु पुनरावृत्ति
सितम्बर	:	परीक्षोपयोगी परिचर्चा। प्रश्न पत्र सुधार कार्य।
		– पत्र लेखन
		– चित्र वर्णन
		– अव्यय शब्द
		– अशुद्धि संशोधन
		स्वर संधि–यण्, अयादि एवं पूर्वरुप
अक्टूबरः		पाठ्यपुस्तक से पाठ – 8 विचित्रः साक्षी
		पाठ – 12 अन्योक्तयः
		– प्रत्यय – शतृ, शानच्, त्व, तल्
		– विसर्ग सन्धि
नवम्बर	:	प्रत्यय – तव्यत्, अनीयर्, ठक्, इन, स्त्री प्रत्यय–टाप्, ङीप्
		पाठ – 11 प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्:

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 1

1. सज्जनानां सम्पर्कः सत्संगतिः भवति। अस्मिन् संसारे सज्जनाः दुर्जनाः च द्विविधाः जनाः भवन्ति। दुर्जनस्य संगतिः दुस्संगतिः भवति। मनुष्यः संगतिं बिना न तिष्ठति। या काऽपि संगतिः भवेत् इति अनिवार्यम् परम् उभयोः संगत्योः महद् अन्तरम्। संगतिः पोषिका दुस्संगतिश्च नाशिका इति भेदः। कोऽपि विचारवान् नाशं न इच्छति, पोषणं तु इच्छति, तेन सत्संगतिः एव वरतरा अस्ति। सज्जनपुरुषाः कैश्चिद् गुणैः सज्जनाः भवन्ति नाऽन्यथा। तस्मात् सज्जनसंगत्या मनुष्ये गुणानां कृते स्पृहा वर्धते। ते गुणान् अभिनन्दन्ति।

I. एकपदेन उत्तरत–

(i) कः संगति बिना न तिष्ठति?

(ii) विचारवान् किं न इच्छति?

(iii) कस्य संगतिः दुस्संगतिः भवति?

(iv) कथं मनुष्ये गुणानां कृते स्पृहा बर्धते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) सत्संगतिः एव वरतरा कथम् अस्ति?

(ii) उभयोः संगत्योः कः भेदः?

III. भाषिककार्यम्–

(i) अनुच्छेदे आगतस्य 'ते' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम् आगतम्?

(क) भवन्ति (ख) इच्छति (ग) अभिनन्दन्ति (घ) कथितम्

(ii) अनुच्छेदे 'वरतरा' इति विशेषणपदस्य कः विशेष्यः प्रयुक्तः?

(क) बहिः (ख) सत्संगतिः (ग) वर्धते (घ) नाशम्

(iii) 'दुर्जनाः इति पदस्य विपरीतार्थकं पदम् अत्र किम्'?

(क) सम्पर्कः (ख) गुणान् (ग) मनुष्याः (घ) सज्जनाः

(iv) 'तिष्ठति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) सज्जनाः (ख) संसारे (ग) मनुष्यः (घ) पोषिका

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 2

2. दीपावलीपर्व भारतीयानां प्रमुखं पर्व अस्ति। अस्मिन् दिवसे श्रीरामः पितुः आज्ञां पालयन् चतुर्दशवर्षाणि वने उषित्वा, रावणं हत्वा स्वपत्नीं सीतां च विमोच्य अयोध्यानगरीं परावृत्तः आसीत्। तस्मादेव कालाद् भारतीयाः प्रतिवर्षं कार्तिकमासस्य अमावस्यायां स्वगृहेषु दीपान् प्रज्वालयन्ति। अस्मिन्नेव दिवसे रात्रौ महालक्ष्मीपूजनं क्रियते। अस्मात् पर्वणः पूर्वं जनाः स्वगृहाणां शुद्धिं कुर्वन्ति। गृहाणि नववधूरिव भासन्ते।

I. एकपदेन उत्तरत–

(i) दीपावली केषां प्रमुख पर्व अस्ति?

(ii) दीपावल्यां रात्रौ किं क्रियते?

(iii) दीपावलीपर्व कस्मिन् दिने भवति?

(iv) दीपावलीमहोत्सवे गृहाणि कथं भासन्ते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) भारतीयाः प्रतिवर्षं किं कुर्वन्ति?

(ii) अस्मिन् दिने किम् अभवत्?

III. भाषिककार्यम्–

(i) 'स्वपत्नीं सीताम्' अनयोः विशेषणपदं किम्?

(क) सीताम् (ख) स्वपत्नीम् (ग) पत्नीम् (घ) सीता

(ii) 'बद्ध्वा' इत्यस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) हत्वा (ख) उषित्वा (ग) विमोच्य (घ) गत्वा

(iii) 'अस्ति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) जनाः (ख) प्रमुखम् (ग) दीपावलीपर्व (घ) रामः

(iv) 'निशायाम्' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः अत्र प्रयुक्तः?

(क) रात्रौ (ख) दिवसे (ग) नक्तम् (घ) दिने

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 3

3. एकस्मिन् ग्रामे एकः वृद्धः वसति स्म। तस्य त्रयः पुत्राः आसम्। त्रयोऽपि पुत्राः बुद्धिमन्तः आसन्। तथापि सः वृद्धः निश्चयम् अकरोत् यत् सः स्वक्षेत्रम्, भूमिं धनस्वार्णादिकम् च तस्मै एव दास्यति यः सर्वाधिकः बुद्धिमान् सिद्धः भविष्यति। एकस्मिन् दिनवे सः वृद्धःसर्वान् पुत्रान् आहूय उक्तवान्–''पुत्राः! युष्मासु यः मम कक्षं सर्व पूरयेत् अहं तस्मै स्वसम्पत्तिं दास्यामि। यूयं सर्वे एवं बुद्धिमन्तः स्थ। गच्छत, प्रयासं च कुरुत।'' तदा ज्येष्ठः पुत्रः एकां शकटिकां पूरयायित्वा कार्पासम् आनयत्, परं एतेन तु कक्षस्य एकः एक भागः पूरितः जातः। कतिपयदिवसपर्यन्तं विचार्य मध्यमः पुत्रः एकस्मिन् दिने शुष्क–तृणानि आनीय कक्षे स्थापितवान्। परम् एतेन अपि कक्षः रिक्तः एव जातः। अन्ते अनिष्ठस्य पुत्रस्य वारः आसीत्। सः क्षणं विचिन्त्य एकं दीपकम् आनीय तम् दीपकं च प्रज्जवलितवान् दीपकस्य प्रकाशेन समग्रः कक्षः शीघ्रम् एव पूरितः जातः। प्रकाशमयं कक्षं दृष्ट्वा प्रसन्नः च भूत्वा जनकः सर्वा सम्पत्तिं तस्मै अददात्।

I. **एकपदेन उत्तरत–**

(i) कस्य प्रकाशेन समग्रः कक्षः पूरितः जातः?

(ii) वृद्धस्य कति पुत्राः आसन्?

(iii) अन्ते कस्य वारः आसीत्?

(iv) कः सर्वा सम्पत्तिं अददात्?

II. **पूर्णवाक्येन उत्तरत–**

(i) वृद्धः पुत्रान् आहूय किमकथयत्?

(ii) कनिष्ठः पुत्रः किम् अकरोत्?

III. भाषिककार्यम्–

(i) 'कक्षे' स्थापितवान् इति क्रियापदस्य गद्यांशे कर्तृपदं किम् अस्ति?

(क) कनिष्ठः पुत्रः (ख) मध्यमपुत्रः (ग) वृद्धः (घ) ज्येष्ठ पुत्रः

(ii) 'अहं स्वसम्पत्तिम् तस्मै दास्यामि'। अत्र 'तस्मै' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) पुत्राय (ख) कनिष्ठपुत्राय (ग) वृद्धाय (घ) मध्यमपुत्राय

(iii) 'सम्पूर्णः' इति पदस्य पर्यायपदं चित्वा लिखत।

(क) पूरितः (ख) रिक्तः (ग) समग्रः (घ) शून्यः

(iv) 'दीपकम्' इति पदस्य किं विशेषणपदम्?

(क) सर्वम् (ख) क्षणम् (ग) एकम् (घ) प्रकाशमयम्

IV. अस्य गद्यांशस्य **उचितं शीषक लिखत।**

अपठित अवबोधनम्
अभ्यास – 4

4. मम प्रियं पुस्तकं रामायणम् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे मर्यादापुरुषोत्तामस्य श्रीरामस्य जीवनस्य वृत्तं वर्तते। अस्य लेखकः महर्षिः वाल्मीकिः आसीत्। सः आदिकविः आसीत्, अतः तस्य रचनां 'आदिकाव्यम्' इति कृत्वा विद्वांसः स्मरन्ति। एतत् काव्यम् अनुष्टुप्–छन्दसि निबद्धम्। अत्र श्लोकानां संख्या चतुर्विंशतिसहस्रं वर्तते, तेन रामायणं 'चतुर्विंशति–साहस्री संहिता' इति नाम्ना अपि विद्वद्भिः स्मर्यते। इदं कविता नारदमुनेः प्रेरणया ब्रह्मणः वचनेन च रचितम्। रामायणे 'बालकाण्ड–अयोध्याकाण्ड–अरण्यकाण्ड–किष्किन्धाकाण्ड –सुन्दरकाण्ड–युद्धकाण्ड–उत्तरकाण्ड' इति सप्त काण्डानि वर्तन्ते। केचन विद्वांसः बालकाण्डं उत्तरकाण्डं च अवान्तरकालिकं प्रक्षेपं मन्यन्ते। तत्र श्रीरामस्य प्रमुखतः महापुरुषरुपेण वर्णनं वर्तते।

I. एकपदेन उत्तरत–

(i) रामायणे कस्य महापुरुषस्य जीवनस्य वृत्तं वर्तते?

(ii) रामायणं केन अन्येन नाम्ना विद्वद्भिः स्मर्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) रामायणस्य सप्त–काण्डानां नामानि लिखत।

(ii) कविता रामायणं कस्य प्रेरणया कस्य वचनेन च रचितम्?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं लिखत–

(i) 'रचितम्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किमफ?

(क) रामाणम् (ख) विद्वांसः (ग) श्रीराम (घ) कविना

(ii) 'अस्य लेखकः' अत्र 'अस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) श्रीरामाय (ख) जीवनाय (ग) रामायाणाय (घ) वाल्मीकिने

(iii) 'महर्षिः' इति पदस्य अनुच्छेदे विशेष्यं किम्?

(क) वाल्मीकिः (ख) लेखकः (ग) कविना (घ) प्रियम्

(iv) 'मूर्खाः' इति पदस्य कः विपर्ययः अनुच्छेदे प्रयुक्तः?

(क) पुस्तकम् (ख) कविः (ग) रामायणम् (घ) विद्वांसः

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितं शीर्षक लिखत।

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 5

5. क्रोधः मनुष्यस्य महान् शत्रुः। क्रुद्धः जनः गुरुन् अपि निन्दति, अपभाषणं करोति, ज्येष्ठानां हितवचनानि अपि न शृणोति। तस्माद् वयं क्रोधे सावधानाः भवेम। यदि क्रोधः आगच्छति तदा तस्मिन् एव क्षणे मौनं धारणीयम्। मौनेन मनः शान्तं भवति। वाणी अपि नियन्त्रिता भवति। ईदृशे काले किञ्चित् पुस्तकं गृहीत्वा पठेम। कोपात् सर्वदा आत्मानं रक्षेम।

I. एकपदेन उत्तरत–

(i) क्रोधे आगते किं धारणीयम्?

(ii) क्रुद्धः जनः केषां हितवचनानि न शृणोति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) मनुष्यस्य महान् शत्रुः कः?

(ii) मौनेन वाणी कीदृशी भवति?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं लिखत–

(i) 'क्रुद्धः' इति कस्य पदस्य विशेषणम्?

(क) गुरोः (ख) जनस्य (ग) शत्रोः (घ) ज्येष्ठस्य

(ii) 'भवेम' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) जनः (ख) वाणी (ग) क्रोधः (घ) वयम्

(iii) 'सर्वस्मिन् काले' इत्यर्थे किम् अव्ययपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) सर्वदा (ख) नियन्त्रिता (ग) तस्मिन् एव (घ) अपि

(iv) 'असावधानाः' इति पदस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) नियन्त्रिता (ख) सर्वदा (ग) सावधानाः (घ) शान्तम्

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत।

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 6

6. अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

I. एकपदेन उत्तरत–

पुराणानि कति सन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) परोपकारेण जनैः किं प्राप्यते?

(ii) पुराणानि केन विरचितानि?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं लिखत–

(i) 'कथनम्' इत्यर्थे श्लोके कः शब्दः प्रयुक्तः?

(क) द्वयम् (ख) पीडनम् (ग) वचनम् (घ) उपकारः

(ii) 'अपकारः' इत्यस्य किं विलोमपदं श्लोके प्रयुक्तम्?

(क) परोपकारः (ख) परपीडनम् (ग) वचनद्वयम् (घ) पापाय

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 7

उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनौरथैः।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।।

I. एकपदेन उत्तरत–

उद्यमेन कानि सिध्यन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) कार्याणि कैः न सिध्यन्ति?

(ii) सुप्तस्य सिंहस्य मुखे के न प्रविशन्ति?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं लिखत–

(i) श्लोके 'परिश्रमेण' इत्यस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(क) मनौरथैः (ख) उद्यमेन (ग) कार्याणि

(ii) श्लोके 'सुप्तस्य' इति विशेषणपदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम्?

(क) मुखे (ख) मृगाः (ग) सिंहस्य

अपठित अवबोधनम्
अभ्यास – 8

नमन्ति फलिनो वृक्षाः, नमन्ति गुणिनो जनाः।
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च, न नमन्ति कदाचन।।

I. एकपदेन उत्तरत–

कीदृशाः जनाः नमन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) कीदृशाः वृक्षाः नमन्ति?

(ii) शुष्कवृक्षाः कदा न नमन्ति?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं लिखत–

(i) श्लोके 'बुद्धिहीनाः' इत्यस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(क) जनाः (ख) कदाचन (ग) मूर्खाः (घ) शुष्काः

(ii) श्लोके 'गुणिनः' इति विशेषणपदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम्?

(क) फलिनः (ख) वृक्षाः (ग) शुष्काः (घ) जनाः

अपठित अवबोधनम्

अभ्यास – 9

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।

पात्रत्वाद् धनमाप्नोतिं धनाद् धर्मं ततः सुखम्।।

I. एकपदेन उत्तरत–

पात्रभूतः जनः किं प्राप्नोति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) विद्या किं ददाति?

(ii) सर्वसुखसाधनं किम् अस्ति?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं लिखत–

(i) श्लोके 'वित्तम्' इत्यस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(क) विनयम् (ख) धनम् (ग) सुखम् (घ) विनयात्

(ii) 'ददाति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं श्लोके प्रयुक्तम्?

(क) सुखम् (ख) पात्रताम् (ग) विद्या (घ) धनम्

पत्र-लेखनम्

1. भवान् गिरीशः। भवतां विद्यालये संस्कृतसप्ताहः समायोजितः। तत्र संस्कृतसम्भाषणप्रतियोगितायाम् भवता प्रथमः पुरस्कारः प्राप्तः। तत् सूचयता भवना स्वमित्रं पुनीतं प्रति लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः पत्रं लिख्यताम्। सहायतायै मञ्जूषा अपि दत्ता-

छात्रावासः

12, मालवीयनगरम्

(i) ....

दिनाङ्कः ....

प्रियमित्र (ii) ....

सस्नेहम् (iii) .... ।

अत्र वयं सर्वे कुशलिनः। अस्माकं विद्यालये गतसप्ताहे संस्कृतसप्ताहः (iv) .... । तत्र एका सम्भाषणप्रतियोगिता (v) .... । अहं तस्यां (vi) .... प्रथमपुरस्कारं प्राप्तवान्। संस्कृतसम्भाषणेन (vii) .... आत्मविश्वासः जागृतः अभवत्। इदानीम् अहं संस्कृते एव (viii) .... । भवान् अपि तथा प्रयत्नं कुर्यात्। पितृभ्याम् नमोनमः।

(ix) .... अभिन्नमित्रम्

(x) ....

मञ्जूषा

अभिवादनम्, वदामि, पुनीत, दिल्लीतः, अभवत्, मयि, भवतः, समायोजितः, गिरीशः, प्रतियोगितायाम्

2. भवान् नवेन्दुः जन्मदिवसोत्सवे कालघटिकां वाञ्छति। पितरं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषयाः उचितं पदं चित्वा पूरयतु -

(i) ....

दिनाङ्कः ....

परमादरणीयाः पितृमहाभागाः!

सादरं प्रणमामि।

(ii) .... कुशलं तत्रास्तु। भवना स्वपत्रे पुष्टं यत् जन्मदिवसस्य (iii) .... अहं किम् वाञ्छामि? अहं तु (iv) ....कालघटिकाम् इच्छामि। छात्रावासे सर्वाणि कार्याणि (v) ....भवन्ति परं निश्चितसमयात् भोजनव्यवस्था न वर्तते। प्रातः पञ्चवादने जागरणम् (vi) .... । अतः नियमपालनाय घटिका अत्यावश्यकी। अनया (vii) .... दैनिककार्येषु अपि नियमितः भविष्यामि।

शेषं सर्वं (viii) .... । मम जनन्यै अग्रजाय च सादरं (ix) .... ।

भवदीयः प्रियपुत्रः

(x) ....

मञ्जूषा

मम, परिणामः, पितृचरणाः, अहम्, रम्यः, प्रणामम्, प्रथमं स्थानम्, परीक्षाभवनम्, सुतः, मम चित्रम्

3. भवान् राकेशः। भवतः विद्यालयः छात्रान् शैक्षिक-यात्रायै जोधपुरं नेष्यति। पितुः आज्ञाप्राप्त्यर्थं लिखिते अस्मिन् पत्रे शब्दसूची सहायता - रिक्तस्थानपूर्ति कुरुत-

8, संस्कृतिः (i) ....

दिनाङ्कः ....

आदरणीयाः (ii) .... ।

सादरं (iii) .... ।

भवतां पत्रं प्राप्तं (iv) .... च ज्ञाता। मम विद्यालयः शरदावकाशे छात्रान् (v) .... जोधपुरम् नेष्यति। अहम् अपि एतत् (vi) .... नगरं द्रष्टुम् इच्छामि। मह्यं (vii) .... पञ्चशतं रुप्यकाणि (viii) ....भवन्तः। शेषं कुशलम्। (ix) .... मम प्रणामाः अनुजाय च स्नेहः।

(x) ....पुत्रः

राकेशः

मञ्जूषा

न्यूनाः, अग्रजा, भगिनि, परिणामः, कक्षायाम्, उत्तमान्, शुभकामना, अभ्यासम्, कुशलम्, स्थानम्

4 **भवान् रविः। भवतः मित्रस्य अशोकस्य सफलतां ज्ञात्वा तस्मै लिखिते वर्धापने पत्रे शब्दसूची-सहायतया रिक्तस्थानपूर्ति करोतु भवान्-**

(i) ....

दिनाङ्कः ....

प्रिय (ii) .... ।

नमस्ते

अहम् कुशलोऽस्मि। समाचारपत्रेण ज्ञातं यत् (iii) .... दशमी–कक्षायाम्! दिल्लीराज्ये। (iv) .... स्थानं प्राप्तम्। इदं ज्ञातवा अहं (v) .... अस्मि। भवता परिश्रमस्य फल एकम! प्राप्तम् एकम् अपि क्षणं भवता (vi) .... न व्यतीतम्। अतः भवान् इदं स्थानं प्राप्तुं .... (vii) .... अभवत्। मम (viii) ....स्वीकरोतु। भविष्येऽपि एवम् एवं सफलतां लभेत। एषा मम (ix) .... ।

भवतः अभिन्नं मित्रम्!

(x) ....पुत्रः

मञ्जूषा

शान्तनुः, अग्रिमे, अत्र, सुहृत्, प्रणामाञ्जलिः, मम, उद्याने शुभावसरे, कार्यक्रमः, वरयात्रा

5. भवान् महेशः। भवतः विद्यालयः सर्वशिक्षाकार्यक्रमः आयोजितः। स्वविद्यालयस्य कार्यक्रमविषये मित्रं रमेशं प्रति लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखतु -

गृहसंख्या–25

अ–1 मोतीनगरम्

(i) .... ।

तिथिः 20–08–20 ....

प्रिय मित्र (ii) .... !

सप्रेम नमो नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। मित्र! अस्माकं विद्यालये (iii) .... सर्वशिक्षा–कार्यक्रमः आयोजितः। वयं छात्राः भिन्नवर्गेषु विभक्ताः भूत्वा विद्यालयस्य समीपस्थानि (iv) .... गतवन्यः। तत्र लघुकुटीरे (v) .... निरक्षारान् जनान् शिक्षायाः महत्त्वं बोधितत्वः। बालकान् विद्यालये विद्यालये प्रेषणार्थं तान् (vi) ....। अस्माकं कार्यक्रमस्य प्रभावेण इदानीम् अस्माकं विद्यालये (vii) .... परिमिताः (viii) .... बालकाः पठितुम् आरब्धवन्तः। भवान् स्वविद्यालयस्य (ix) .... विषये लिखतु।

भवदीयं मित्रम् (x) ....

गतगुरुवासरे, पंचविंशति, निवसतः, दिल्लीतः, निर्धनाः, रमेश, कार्यक्रमस्य, अशिक्षितक्षेत्राणि, महेशः, प्रेरितवन्तः।

चित्र वर्णनम्

मञ्जूषा

क्रीड़ाक्षेत्रम् छात्रा:, विद्यालयस्य, क्रीडन्ति, पादकन्दुकेन, क्रीड़ाकालांशे, विकास:, भवति, क्रीड़ाशिक्षक:, अस्ति क्रीड़नेन, अतिविशालम्, स्वस्था:

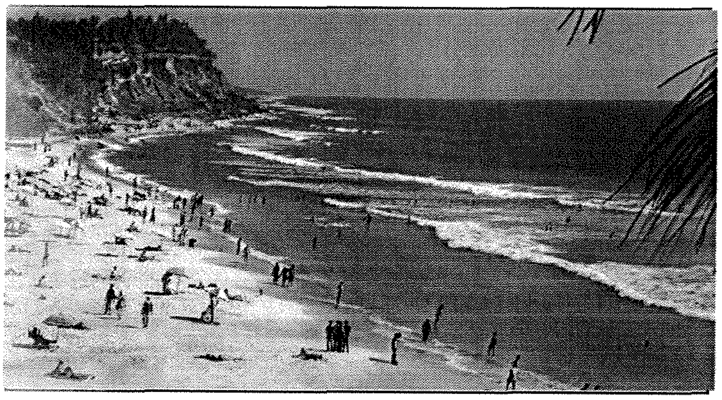

मञ्जूषा

समुद्रतट:, बाला:, कन्दुकम् तरंगै:, नौका:, क्रीडन्ति, बालुकाभि:, रचयन्ति, पादेन, गृहम, समुद्रविहारम्, मित्रै:, सह

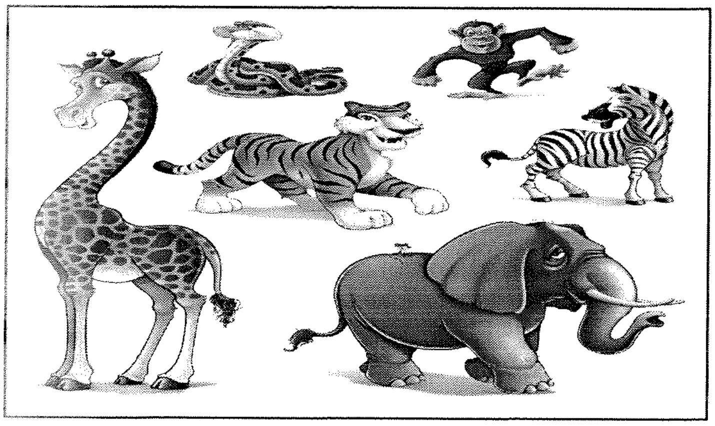

मञ्जूषा

वने, धावति, वानरा:, वृक्षा:, कूर्दन्ति, सिंह:, पुष्पाणि, गज:, भल्लूका:, मृगौ, उष्ट्र:, वृक्षेषु, इतस्तत:

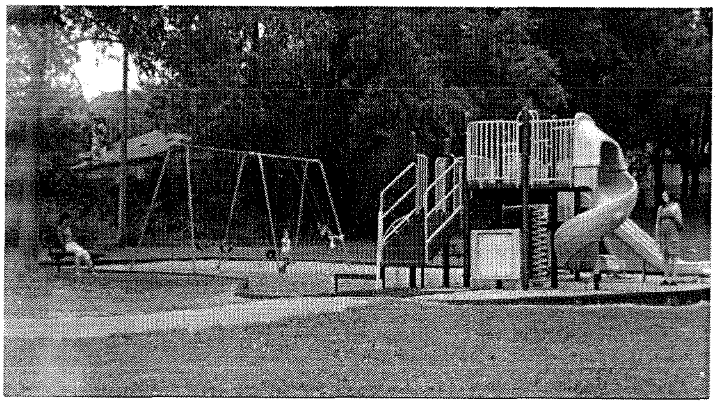

मञ्जूषा

बालका:, उद्याने, वृक्षा:, क्रीडन्ति, प्रसन्ना:, तिष्ठत:, पुष्पाणि, व्यायामम्, वृद्ध:, कन्दुकेन, गच्छति, स्त्रियौ, परस्परम्

मञ्जूषा

उद्यानम्, अवकाशः, भ्रमणार्थम्, जनाः, बालिकाः, बालकाः, भोजनम्, वृक्षाः, अधः, क्रीडन्ति, खादन्ति, भ्रमन्ति, सन्ति, कन्दुकेन, पादपाः, अस्ति, नद्याः, तटे, सर्वे, प्रसन्नाः

मञ्जूषा

उद्यानम्, बालिकाः, वृक्षाः, पादपाः, प्रसन्नाः, पञ्च, अस्ति, सन्ति, क्रीडन्ति, कन्दुकेन, शोभन्ते, पर्वताः, पक्षिणः, आकाशे, पश्यन्ति, भ्रमन्ति, परिवेशः, सुन्दरः

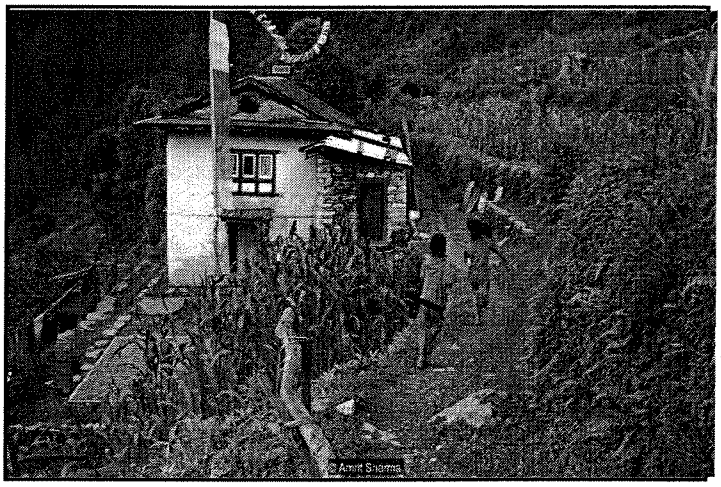

मञ्जूषा

गृहम्, द्वौ बालकौ, गच्छतः, परितः, मार्गे, हरितिया, धावतः, पर्वतीय प्रदेशे, दृश्यते।

अव्यय शब्दाः

जिन शब्दों का लिंग, वचन, और काल के अनुसार रुप नहीं बदलता, उन्हें अव्यय कहते हैं। इन शब्दों के लिंग, विभक्ति, लकार, पुरुष और वचन नहीं होते हैं। इनका शब्द रुप या धातु रुप नहीं चलता है।

अव्यय (सदा एक जैसा रहने वाला)

(लिङ् से रहित) ↓ (विभक्ति से रहित) ↓ (वचन से रहित) ↓

अव्यय		**अर्थ**	**अव्यय**		**अर्थ**	**अव्यय**		**अर्थ**
अपि	=	भी	इव	=	की तरह	उच्चैः	=	जोर से
एव	=	ही	नूनम्	=	निश्चय ही	पुरा	=	पुराने समय में
इतस्ततः	=	इधर–उधर	अत्र–तत्र	=	की तरह	इदानीम्	=	इस समय/ अब
यथा–तथा	=	जैसा–वैसा	बिना	=	के बिना	सहसा	=	अचानक
अधुना	=	अब	वृथा	=	बेकार में	शनैः	=	धीरे
इति	=	ऐसा	कदा	=	कब	कुतः	=	कहाँ से
कुत्र	=	कहाँ	सम्प्रति	=	अब	यदा–यदा	=	जब–कभी
ह्यः	=	बीता हुआ कल	बहिः	=	बाहर	कदापि	=	कभी भी
मा	=	नहीं	यावत्	=	जब तक	किमर्थम्	=	किसलिए
यत्र–तत्र	=	यहाँ–वहाँ	श्वः	=	आनेवाला कल	यत्	=	कि

अव्ययाधारित अभ्यास प्रश्नाः

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. भारति! तव अयं कोशः कः .... अपूर्वः विद्यते।

(क) एव (ख) अपि (ग) यत् (घ) इव

2. .... मधुरभाषिणी वाणी पुरुषं प्रह्लादयति ....चन्दनरसः न प्रह्लादयति।

(क) यथा–तथा (ख) यदा–कदा (ग) यत्र–कुत्र (घ) अत्र–तत्र

3. शुश्रूषा श्रवणं च .... धीगुनाः सन्ति।

(क) मा (ख) नूनम् (ग) एव (घ) कदापि

4. सपूकाराणां मेषेण सह एषः कलहः .... भवतां विनाशकारणं भविष्यति।

(क) उच्चैः (ख) अपि (ग) नूनम् (घ) इदानीम्

5. माम् तु ....शुष्कता .... च जलप्लावनं दृश्यते।

(क) यदा–कदा (ख) अत्र–तत्र (ग) यथा–तथा (घ) यत्र–कुत्र

6. ज्वालमालाकुलाः अश्वाः प्राणत्राणाय .... अधावन्।

(क) पुरा (ख) इदानीम् (ग) इतस्ततः (घ) सहसा

7. .... सूर्योदये तमः नाशमभ्येति .... कपीनां मेदसा अश्वानां वह्निदाहसमुद्भवः दोषः नाशमभ्येति।

(क) यथा–तथा (ख) यदा–कदा (ग) यत्र–कुत्र (घ) यत्र–तत्र

8. 'यथोचितं क्रियताम्' .... राजादेशं श्रुत्वा सर्वे कपयः अचिन्तयन्।

(क) शनैः (ख) वृथा (ग) इति (घ) पुरा

9. हेयम् .... किम् भवति?

(क) एव (ख) अपि (ग) च (घ) पुरा

10. शशिनः किरणसभाः सज्जनाः भवन्ति।

(क) एव (ख) इति (ग) अपि (घ) इदानीम्

11. सः बाल्यात् .... वृद्धोपसेवी विनयशीलचासीत्।

(क) पुरा (ख) अपि (ग) एव (घ) इति

12. .... ते दानवीराः सौभाग्यशालिनः यान् याचकाः शरीराङ्गानि अपि याचन्ते।

(क) नूनम् (ख) अपि (ग) सहसा (घ) पुरा

13. .... भवान् प्रीतः .... त्वत्तः एकस्य चक्षुषः दानम् इच्छामि।

(क) यथा–तथा (ख) यदा–तदा (ग) यत्र–तत्र (घ) यदा–कदा

14. लोके चक्षुर्दानं दुष्करम् ....।

(क) अपि (ख) नूनम् (ग) एव (घ) इति

15. .... विचार्य राजा अभाषत।

(क) एवम् (ख) इति (ग) एव (घ) अपि

16. अहं भवते चक्षुर्द्वयम् .... प्रयच्छामि।

(क) इति (ख) इव (ग) उच्चैः (घ) एव

17. राजा नीलोत्पलम् .... एकं चक्षुः शनैः उत्पाट्य याचकाय समर्पितवान्।

(क) इव (ख) इति (ग) एव (घ) अपि

18. इति उक्त्वा शक्रः तत्र .... अन्तर्हितः अभवत्।

(क) अपि (ख) एव (ग) इति (घ) सहसा

19. वार्ष्णेय! बलात् .... नियोजितः केन प्रयुक्तः अयं पूरुषः पापं चरति?

(क) इव (ख) एव (ग) इति (घ) सहसा

20. किमिदं वचनं माम् .... लक्ष्यीकरोति।

(क) एवम् (ख) एव (ग) कदापि (घ) इति

वाच्य परिवर्तन अभ्यासाः

अभ्यासाः प्रश्नाः

कोष्ठकेषु प्रदत्तानां पदानां वाच्यानुसारम् उचितं पदं विकल्पेभ्यः चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. तेन कथाः .... (श्रु)।

(क) श्रूयते (ख) श्रूयन्ते (ग) श्रूयसे (घ) श्रूयेते

2. जनाः .... (ग्राम) गच्छन्ति।

(क) ग्रामम् (ख) ग्रामात् (ग) ग्रामेण (घ) ग्रामाय

3. योगिराजेन .... (कृष्ण) कथ्यते।

(क) कृष्णम् (ख) कृष्णम् (ग) कृष्णः (घ) कृष्णेन

4. तेन .... (छात्र) कथा लिख्यते।

(क) छात्राय (ख) छात्रेण (ग) छात्रैः (घ) छात्रः

5. बालकेन स्वस्थेन .... (भू)।

(क) भूयते (ख) भवति (ग) अस्ति (घ) वर्तते

6. जनाः किमर्थम् इतस्ततः .... (धाव्)।

(क) धावन्ति (ख) धावति (ग) धावसि (घ) धावामि

7. .... (सीता) रामेण सह वनं गच्छति।

(क) सीताम् (ख) सीतया (ग) सीता (घ) सीताः

8. .... (छात्र) अनुकरणं न क्रियते।

(क) छात्रे (ख) छात्रेण (ग) छात्राय (घ) छात्रया

9. शिक्षकाः छात्रान् (संस्कृत) पाठयन्ति।

(क) संस्कृतम् (ख) संस्कृतः (ग) संस्कृतिः (घ) संस्कृतिम्

10. तत्र केचित् दुष्टाः अपि .... (अस्)।

(क) सन्ति (ख) वसन्ति (ग) भवन्ति (घ) असन्ति

11. **मृगैः शावकैः सह .... (धाव्)।**

(क) धावन्ते (ख) धावन्ति (ग) धाव्यते (घ) धाव्यन्ते

12. **श्यामस्य .... (पुत्र) तत्र न सुप्यते।**

(क) पुत्रः (ख) पुत्रेण (ग) पुत्रम् (घ) पुत्राय

13. **.................. (छात्रा) पाठाः पठ्यन्ते।**

(क) छात्राभिः (ख) छात्रभिः (ग) छात्रैः (घ) छात्राः

14. वानरैः **वृक्षेषु** .... (स्था)।

(क) स्थीयन्ते (ख) तिष्ठन्ति (ग) स्थियते (घ) स्थीयते

15. इतिहासः **सर्वान् .... (शिक्ष्)।**

(क) शिक्षयति (ख) शिक्षयते (ग) शिक्षयन्ति (घ) शिक्ष्यन्ते

16. **कक्षायां .... (छात्र) स्त्रीयते।**

(क) छात्रैः (ख) छात्रान् (ग) छात्राः (घ) छात्रः

17. **ते कक्षायां पठनार्थ .... (विश्वस्)।**

(क) विश्वसन्ति (ख) विश्वस्यते (ग) विश्वसिति (घ) विश्वसति

18. **...................... (श्रमिक) आतपेऽपि कार्याणि क्रियन्ते।**

(क) श्रमिकः (ख) श्रमिकाः (ग) श्रमिकान् (घ) श्रमिकैः

19. वैदिकी **शिक्षा सर्वोत्तमा .... (अस्)।**

(क) अस्ति (ख) अस्मि (ग) अस्मि (घ) स्थः

20. **अर्जुनेन .... (शत्रु) हन्यन्ते।**

(क) शत्रुः (ख) शत्रुम् (ग) शत्रवः (घ) शत्रून्

अशुद्धि संशोधनम्

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु काश्चन अशुद्धयः सन्ति, तेषां शुद्धरुपम् विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत-

1. त्वया सह के <u>गच्छति</u>?

   (क) गच्छन्ति (ख) गच्छामः (ग) गच्छतः (घ) गच्छसि

2. मया सह मम <u>मित्रम्</u> अपि गच्छन्ति।

   (क) मित्राणि (ख) मित्रे (ग) मित्राः (घ) मित्रान्

3. <u>ताः</u> अत्र फलं खादतः।

   (क) ते (ख) त्वम् (ग) सः (घ) युवाम्

4. मया सह ते अपि <u>गच्छति</u>।

   (क) गच्छसि (ख) गच्छन्ति (ग) गच्छथ (घ) गच्छामः

5. त्वया सह तव पिता अपि <u>गच्छन्ति</u>।

   (क) गच्छति (ख) अगच्छत् (ग) आगच्छत (घ) गच्छतः

6. केचन <u>जनः</u> तत्र व्यायामम् अपि कुर्वन्ति।

   (क) जनान् (ख) जनैः (ग) जनाः (घ) जनम्

7. भवान् निर्धनेभ्यः धनं <u>यच्छन्तु</u>।

   (क) यच्छत (ख) यच्छतम् (ग) यच्छतु (घ) यच्छ

8. येन जनाः <u>शिक्षितः</u> भवेयुः।

   (क) शिक्षितान् (ख) शिक्षिताः (ग) शिक्षितम् (घ) शिक्षितानि

9. रामः बहूनां दीनानां सहायतां <u>कुर्वन्ति</u> स्म।

   (क) करोसि (ख) करोमि (ग) करोति (घ) कुर्मः

10. भवान् कुत्र <u>गच्छन्ति</u>?

    (क) गच्छति (ख) गच्छसि (ग) गच्छथ (घ) गच्छामि

11. बालाः बालैः सह क्रीडतः।

(क) क्रीडति (ख) क्रीडन्ति (ग) क्रीडतैः (घ) क्रीडनकानि

12. इमे वस्त्राणि मलिनानि सन्ति।

(क) इमामि (ख) इदम् (ग) अयम् (घ) इमौ

13. तौ तत्र किमर्थ गच्छन्ति?

(क) गच्छति (ख) गच्छथः (ग) गच्छतः (घ) गच्छसि

14. यूयं कुत्र उपविशसि?

(क) उपविशथ (ख) उपविशथः (ग) उपविशन्ति (घ) उपविशामः

15. मम समीपे द्वादश पुस्तकः सन्ति।

(क) पुस्तकाः (ख) पुस्तके (ग) पुस्तकानि (घ) पुस्तकेषु

16. सर्वेषां दीनजनस्य सेवां करोतु।

(क) दीनजनयोः (ख) दीनजनानाम् (ग) दीनजनेभ्यः (घ) दीनजनेन

17. सा बालिकाः क्रीडन्ति।

(क) ते (ख) ताः (ग) सः (घ) तानि

18. एते सर्वे मम मित्रम् सन्ति।

(क) मित्राः (ख) मित्रे (ग) मित्राणि (घ) मित्रः

19. भवान् गृहं गच्छन्तु।

(क) भवन्तः (ख) भवत्यः (ग) भवन्तम् (घ) भवता

20. ताः बालिका रामायणं पठति।

(क) ते (ख) सः (ग) सा (घ) तानि

पठितावबोधनम्

श्लोकम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरंत

I कज्जल मलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानन्।
वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम्।।
यानानां पङ्क्तयो हनन्ताः कठिनं संसरण्।
शुचि–पर्यावरण्।।

1. कः धूमं मुञ्चति?

....

2. श्लोके कति यानानिं सन्ति?

....

3. वाष्पयानमाला किम् वितरन्ती?

....

4. केषाम् पङ्क्योः संसरणम् कठिनं भवति?

....

5. शकरीयानम् कीदृशं धूमं मुञ्चति?

....

II प्रदत्तश्लाकयोः अन्वयः कुरूत -

1. प्रस्तरतले लतातरूगुल्मा नो भवन्तु पिष्टाः।
पाषाणी सभ्यता निसर्गे स्यान्न समाविष्टा।।
मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्भरणम्

....

....

....

2. वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम्।

कुत्सितवस्तु मिश्रीतं भक्ष्यं समलं धरातलम्।।

करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुद्धिकरणम्

....

....

....

III. प्रदत्त गद्यांश पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

अस्ति देउलाख्यो ग्रामः। ....

.... कश्चिल्लक्षते।

प्रश्नाः

1. राजपुत्रः कुत्र अवसत्?

....

2. तस्य भार्या कीदृशी आसीत्?

....

3. राजपुत्रस्य नाम् किम् आसीत्?

....

4. बुद्धिमती कुत्र चलिता?

....

5. मार्गे ते किम् अपश्यन्?

....

6. व्याघ्रम् दृष्ट्वा सा किम् अकरोत्?

....

7. तस्या सह अन्यौ कौ आस्ताम्?

....

8. पुत्रौ कथं कलहम् अंकुरुताम्?

....

IV. द्वितीय पाठात् चित्वा पर्यायपदं लिखत –

1. समयः ....

2. भक्ष्ययितुम्ः ....

3. समक्षम् ....

4. युक्ता ....

5. अपश्यत् ....

6. श्रृगालः ....

7. पलायितः ....

8. अन्विष्यते ....

9. विवाद ....

10. रूपवती स्त्री ....

V. अधोलिखित नाट्यांश पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानां उत्तरं लिखत –

वानरः (सगर्वम्) अतएव कथयामि ....

मयूरः .... योग्यः वनराजपदाय।

प्रश्नाः –

1. वन्यजीवाः कस्यै तत्पराः भवन्तु?

....

2. मयूरः कथम् विधात्रा पक्षिराजः कृतः?

....

3. काकः मयूरम् कथम् सम्बोधयति?

....

4. कस्य नृत्यं प्रकृतेः आराधना?

....

5. मयूरः कथम् बहिष्करिष्यति?

....

VI. श्लोकं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-

त्यक्त्वा धर्मप्रदां .... विमूढधीः

प्रश्नाः –

1. विमूढधीः कीदृशं फलं भुङ्क्ते?

....

2. कीदृशी वाणी वदेत्?

....

3. कीदृशं वाचं न अभ्युदीरयेत्?

....

4. 'भुङ्क्त' क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

....

5. "अपक्वं फलं" अत्र विशेषण–विशेष्यं पदे पृथकं कृत्वा लिखत।

....

VII. रेखांकित पदानां आधारे प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

1. राजहंसेन सरसः शोभा भवेत्।

....

2. सरोवरस्य कृत्मेन कृतोपकारः भविता।

....

3. एक एव मानी खगः वने वसति।

....

4. सा एव उत्तमा श्रीः।

....

5. गगने बहवः अम्भोदाः सन्ति।

....

VIII. प्रदत्त गद्यांशम् पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तरम् लिखत-

एकोत्तर .... विभक्ता भूमिः।

1. गणतंत्र–दिवसे समग्र भारतराष्ट्रं कस्मिन् मग्मासीत्?

....

2. एकोत्तर द्विसहस्रखीष्टाब्दे गणतन्त्र दिवसे गुर्जर–राज्ये किम् जातम्?

....

3. विशेषण किम् क्षेत्रम् प्रभावितम् अभवत्?

....

4. भूकम्पस्य केन्द्रं कुत्रासीत्?

....

5. भुजनगरं कम् इव खण्डम् जातम्?

....

6. 'मृत्तिका क्रीडनकम्' पदयोः विशेष्य पदं किम्?

....

7. अनुच्छेदे 'विभक्ता' पदस्य किं कर्तृपदम् प्रयुक्तम्?

....

8. 'भारतराष्ट्रं' पदस्य क्रिया पदं अनुच्छेदात् चित्वा लिखत।

....

IX. श्लोकयोः अन्वयं लिखत-

(क) विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिपदः।

अहं तु पुत्रं शोचामि, तेन रोदिमि कौशिका।।

....

....

....

....

(ख)

....

....

....

....

X. प्रदत्त श्लोकस्य अन्वयः भावार्थं च लिखत-

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने।
क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना।।

अन्वयः .... संवेदने अर्थलाभेषु

.... इदं दुष्करं कर्म जने (लोके)

.... विना कः ....।

भावः— परस्य परकीयस्य अर्थस्य संवेदने समर्पणे कृते सति अर्थलाभेषु सुलभेषु सत्सु स्वार्थं तृणीकृत्य परसंरक्षणरूपमेव दुष्करं कर्म जने (लोके) एकेन शिविना विना त्वदन्यः कः कुर्यात्। शिविरपि कृते युगे कृतवान् त्वं तु इदानीं कलौ युगे करोषि इति ततोऽप्यतिशयित—सुचरितत्वमिति भावः।

(1) अव्ययीभावः समासः

सामान्य नियम –

- अव्ययीभाव समास में पहला शब्द अव्यय (उपसर्ग) रहता है और दूसरा शब्द संज्ञा, दोनों मिलकर अव्यय हो जाते हैं।
- अव्ययीभाव समास वाले शब्द के रुप में नहीं चलते हैं।
- इस समास वाले शब्द का नपुंसकलिंग के एकवचन जैसा रुप रहता है।
- इस समास में प्रायः पूर्वपद प्रधान रहता है।

विशेष नियम –

- इस समास में विग्रह अव्यय के अर्थ के साथ होता है।
- समस्तपद बनाते समय पहले अव्यय पद रखा जाता है फिर पद का मूल शब्द जोड़ा जाता है।
- समस्तपद के अन्त में दीर्घ स्वर (आ, ई, ऊ) हो तो उसका ह्रस्व स्वर (अ, इ, उ) हो जाता है।
- समस्तपद के अन्त में 'अ' हो तो 'म्' लगता है, अन्य स्वर के रहने पर 'म्' नहीं लगता है।
- समस्तपद बनाते समय यदि सन्धि होती है तो सन्धि करके ही समस्तपद बनाना चाहिए। जैसे–

गंगायाः समीपम् = उपगंङ = उपगंङ = उपगंङ्म्

अव्ययीभाव समास में अव्यय प्रायः इन अर्थों में आते हैं –

1. उप **(अव्यय)**, अर्थ – समीपम् विग्रह – षष्ठी विभक्ति में

गंगायाः समीपम्	=	उपगंङ्म्	सरस्वत्याः समीपम्	=	उपसरस्वति
गृहस्य समीपम्	=	उपगृहम्	मुनेः समीपम्	=	उपमुनि
साधोः समीपम्	=	उपसाधु	लतायाः समीपम्	=	उपलतम्

2. अनु **(अव्यय)**, अर्थ – पश्चात् विग्रह – षष्ठी विभक्ति में

रथस्थ	=	अनुरथम्	यमुनायाः पश्चात्	=	अनुयमुनम्
ऋषेः पश्चात्	=	अन्वृषि	भानो पश्चात्	=	अनुभानु
गणेशस्य पश्चात्	=	अुनगणेशम्	नद्याः पश्चात्	=	अनुनदि

3. **निर् (अव्यय),** अर्थ – अभाव विग्रह – षष्ठी विभक्ति में

धनस्य अभावः	=	निर्धनम्	जलस्य अभावः	=	निर्जलम्
बलस्य अभावः	=	निर्बलम्	जनानाम् अभावः	=	निर्जनम्
मक्षिकाणाम् अभावः	=	निर्मक्षिकम्	विघ्नानाम् अभावः	=	निर्विघ्नम्

4. **यथा (अव्यय),** अर्थ – अनतिक्रम्य, विग्रह – द्वितीयां विभक्ति में

स्थानम् अनतिक्रम्य	=	यथास्थानम्	समयम् अनतिक्रम्य	=	यथासमयम्

5. **प्रति (अव्यय),** अर्थ – वीप्सा (पद को दो बार कहना ही वीप्सा कहलाता है। विग्रह में केवल पद को दो बार लिखा जाता है।) विग्रह – द्वितीया अथवा सप्तमी विभक्ति में

दिनं दिनम् इति	=	प्रतिदिनम्,	दिने दिने इति	=	प्रतिदिनम्
गृहं गृहम् इति	=	प्रतिगृहम्			
ग्रामे ग्रामे इति	=	प्रतिग्रामम्			
एकम् एकम् इति	=	प्रत्येकम्			
उत्तरम् उत्तरम् इति	=	प्रत्युत्तरम्			
अहनि अहनि इति	=	प्रत्यहम्			

6. **स (अव्यय),** अर्थ – सहितम्, विग्रह – तृतीया विभक्ति में

चित्रेण सहितम्	=	सचित्रम्	मित्रेण सहितम्	=	समित्रम्
क्रोधेन सहितम्	=	सक्रोधम्	लज्जया सहितम्	=	सलज्जम्
श्रद्धया सहितम्	=	सश्रद्धम्	आनन्देन सहितम्	=	सानन्दम्

अव्ययीभाव समास पर आधारित प्रश्न

(क) विग्रहं कुरुत –

1. उपभारति = ... 2. प्रतिनगरम् = ...

3. यथामति = ... 4. सशरीरम् = ...

5. निर्बाधम् = ...

(ख) समस्तपदं कुरुत –

1. क्रमम् अनतिक्रम्य = ...

2. वृक्षस्य समीपम् = ...

3. अट्टहासेन सहितम् = ...

4. मत्स्यानाम् अभावः = ...

5. छात्रं छात्रम् इति = ...

द्वन्द्व : समास

यदि दो या दो से अधिक संज्ञाएँ 'च' (और) शब्द से जोड़ दी जाएँ तो वह द्वन्द्व समास कहलाता है। द्वन्द्व समास में दोनों ही संज्ञाएँ प्रधान रहती हैं अथवा उनके समूह का प्रधानत्व रहता है।

द्वन्द्व समास तीन प्रकार के होते हैं–

1. इतरेतर द्वन्द्व
2. समाहार द्वन्द्व और
3. एकशेष द्वन्द्व

1. इतरेतर द्वन्द्व – इतरेतर द्वन्द्व समास में दोनों पदों का अर्थ प्रधान होता है। प्रत्येक पद के आगे 'च' (और) लगाकर विग्रह किया जाता है। समस्त पद बनाते समय पदों का मूल शब्द लिया जाता है। जब दो शब्द हों तो द्विवचन में और दो से अधिक शब्द हों तो बहुवचन में समस्त पद होगा। जैसे–

रामश्च लक्ष्मणश्च	=	रामलक्ष्मणौ
माता च पिता च	=	मातापितरौ
फलं च पुष्प चं	=	फलपुष्पे
साधुश्च भानुश्च	=	साधुभानू
महान् आत्मा यस्य सः	=	महात्मा (पुरुषः)
दश आननानि यस्य सः	=	दशाननः (रावणः)
लम्बौ कर्णौ यस्य सः	=	लम्बकर्णः (गदर्भः)
विनयं शीलं यस्य सः	=	विनयशीलः (शिष्यः)
मन्दं भाग्यं यस्याः सा	=	मन्दभाग्या (स्त्री)

समाहार द्वन्द्व समास – यदि द्वन्द्व समास में 'च' से जुड़ी ऐसी संज्ञाएँ आएँ जो प्रधानतया एक समूह का बोध कराएँ तो उसे समाहार द्वन्द्व कहते हैं। यह समास सदा नपुंसकलिंग एकवचन में ही होता है। जैसे–

शीतं च उष्णं च अनयोः समाहारः	=	शीतोष्णम्
चरश्च अचरश्च अनयोः समाहारः	=	चराचरम्
सर्पश्च नकुलश्च अनयोः समाहारः	=	सर्पनकुलम्

अहश्च निशा च अनयोः समाहारः	=	अहर्निशम्
देवश्च देवश्च	=	देवौ
देवश्च देवश्च देवश्च	=	देवाः
माता च पिता च	=	पितरौ
भ्राता च भगिनी च	=	भ्रातरौ

द्वन्द्व समास पर आधारित प्रश्न

(क) विग्रहं कुरुत –

1. कृष्णार्जुनौ = ...
2. धर्मार्थकाममोक्षाः = ...
3. सीताराधे = ...
4. कमलाविमलानुराधा = ...
5. फलपुष्पे = ...

1. राजा तत् नेत्रं **यथास्थानम्** अस्थापयत्।
2. मम **विद्यालये प्रत्येकं** छात्रः परिश्रमी अस्ति।
3. एकः मेषः **अहर्निशं** महानसं प्रविश्य खादति स्म।
4. इदं स्थलं **निर्जनम्** अस्ति।
5. जगतः **माता च पिता च** वन्दे।

बहुव्रीहि समास पर आधारित प्रश्न

(क) विग्रहं कुरुत –

1. लम्बोदरः = ...
2. घोराकृतिः = ...
3. शान्तचितः = ...
4. विमलमतिः = ...
5. नीलाम्बरः = ...
6. नीलाम्बरः = ...
7. शभानना = ...
8. चतुर्मुखः = ...

प्रत्यय-प्रकरणम्

1. **कृदन्तप्रत्ययः** (शतृ, शानच्) 2. **तद्धितप्रत्ययः** (त्व, तल्) 3. **स्त्रीप्रत्ययः** (टाप्, ङीप्)

(1) कृदन्त–प्रत्ययः

पढ़ता हुआ, पढ़ती हुई, लिखता हुआ, लिखती हुई आदि अर्थ को प्रकट करने के लिए संस्कृत में अनुवाद वर्तमानकालिक कृदन्त–शतृ और शानच्–प्रत्ययान्त शब्दों से किया जाता है। इन्हें सत् भी कहते हैं। सत् का अर्थ हैं–वर्तमान या विद्यमान।

(क) शतृ प्रत्यय

- परस्मैपदी धातुओं में 'शतृ' प्रत्यय लगता है। शतृ में 'अत्' बचता है। जैसे–पठ् + शतृ = पठत् आदि।
- जो धातु परिवर्तनशील है उसके परिवर्तित रुप में 'अत्' जुड़ता है। जैसे–गम् + शतृ = गच्छत् पा + शतृ = पिबत्
- शतृ प्रत्ययान्त शब्द कर्ता के विशेषण होते हैं। इनका रुप तीनों लिंगों में निम्नलिखित रुप में चलता है–

पठत् (पुंल्लिग में)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमाः	पठन्	पठन्तौ	पठन्तः
द्वितीया	पठन्तम्	पठन्तौ	पठतः
तृतीया	पठता	पठद्भ्याम्	पठभ्दिः

(ख) शतृ प्रत्यय

- आत्मनेपदी धातुओं में 'शानच्' प्रत्यय जोड़ते हैं। शानच् में (आन, मान) बचता है। जैसे–सेव् + शानच् = सेवमान आदि।
- परस्मैपदी धातुओं में शानच् प्रत्यय जोड़ने से पहले धातु में 'य' जोड़ा जाता है। जैसे–गम् + शानच् = गम्यमान, पठ् + शानच् = पठ्यमान आदि।

◆ शानच् प्रत्ययान्त शब्द कर्ता के विशेषण होते हैं। इनके रुप भी तीनों लिंगों में चलते हैं।

पुंल्लिग में – सेवमानः/सेवमानौ/सेवमानाः (शेष बालक के समान)

स्त्रीलिंग में – सेवमाना/सेवमाने/सेवमानाः (शेष लता के समान)

नपुंसकलिंग में – सेवामानम्/सेवमान/सेवमानानि (शेष फल के समान)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
चतुर्थी	पठते	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः
पञ्चमी	पठतः	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः
षष्ठी	पठतः	पठतोः	पठताम्
सप्तमी	पठति	पठतोः	पठत्सु

पठत् (स्त्रीलिंग में)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाः	पठन्ती	पठन्त्यौ	पठन्तीः
द्वितीया	पठन्तीम्	पठन्त्यौ	पठन्तीभिः
तृतीया	पठन्त्या	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभिः
चतुर्थी	पठन्त्यै	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभ्यः
पञ्चमी	पठन्त्याः	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभ्यः
षष्ठी	पठन्त्याः	पठन्त्योः	पठन्तीनाम्
सप्तमी	पठन्त्याम्	पठन्त्योः	पठन्तीषु

पठत् (नपुंसकलिंग में)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाः	पठत्	पठती	पठन्ति
द्वितीया	पठत्	पठतौ	पठन्ति
तृतीया	पठता	पठद्भ्याम्	पठभ्दिः
चतुर्थी	पठते	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः
पञ्चमी	पठतः	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः
षष्ठी	पठतः	पठतोः	पठताम्
सप्तमी	पठति	पठतोः	पठत्सु

उदाहरण–

गृहं (गम् + शतृ) गच्छन् बालकः फलं खादति।

सः (हस् + शतृ) हसन् वदति।

जलं (पा + शतृ) पिबन्ती बालिका हसति।

उच्चैः (रुद् + शतृ) पठन्तं पुत्रं पश्यति।

उद्याने (क्रीड् + शतृ) क्रीडता बालकेन सह त्वमपि क्रीड।

लेखं (लिख् + शतृ) लिखते बालकाय दुग्धं यच्छ।

(धाव् + शतृ) धावन्त्याः बालायाः समीपं माता गच्छति।

इन सब उदाहरणों में गच्छन्, हसन्, पिबन्ती आदि शब्द विशेषण के रुप में प्रयुक्त हुए हैं, इसी तरह अन्य उदाहरणों में भी शतृ प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होगा।

कुछ शतृ प्रत्ययान्त धातुओं के रुप

धातु	अर्थ	पुंल्लिग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
गम्	(जाना)	गच्छन्	गच्छन्ती	गच्छत्
पठ्	(पढ़ना)	पठन्	पठन्ती	पठत्
कृ	(करना)	कुर्वन्	कुर्वन्ती	कुर्वत्
नी	(ले जाना)	नयन्	नयन्ती	नयत्

(2) तद्धित्–प्रत्ययः

भाववाचक संज्ञा बनाने के लिए किसी शब्द में तद्धित् प्रत्यय 'त्व' अथवा 'तल्' लगाते हैं।

(क) 'त्व' **प्रत्यय**

- शब्दों के साथ जुड़ने पर 'त्व' का 'त्वम्' हो जाता है।
- यह अव्यय पद बन जाता है और इसका रुप नहीं चलता है। जैसे–

गुरु + त्व = गुरुत्वम् शिशु + त्व = शिशुत्वम्

ब्राह्मण + त्व = ब्राह्मणत्वम् महत् + त्व = महत्त्वम्

विद्वस् + त्व = विद्वत्त्वम्

(ख) 'तल्' **प्रत्यय**

- शब्दों के साथ जुड़ने पर 'तल्' का 'ता' हो जाता है।
- इसका रुप आकारान्त स्त्रीलिंग लता के समान चलता है। जैसे–

मित्र + तल् = मित्रता मधुर + तल् = मधुरता

शत्रु + तल् = शत्रुता महत् + तल् = महत्ता

विद्वस् + तल् = विद्वत्त्वम्

अभ्यासकार्यणि

1. अधोलिखितपदानां प्रकृति–प्रत्यय विभागं संयोगं वा कुरुत–

1. संसारे बन्धु + तल् भवेत्।

2. शिष्यः गुरोः गुरु + त्व वर्णयति।

3. तैलस्य स्वाभाविकः गुणः स्निग्ध + तल् अस्ति।

4. छात्राः स्वकार्य सावधान + तल् कुर्वन्तु।

5. निम्ब कटु + त्व न त्यजति।

2. उचितपद निर्मीय रिक्तस्थानं पूरयत–

1. देवं (वन्द् + शानच्) .... ललना प्रसीदति।

2. चलचित्रं (ईश् + शानच्) .... महिलाः करतलध्वनिं कुर्वन्ति।

3. प्रधानाचार्यः (नृत् + शतृ) .... बालिकायै पुरस्कारं अयच्छत्

4. तत्र (स्था + शतृ) .... जनाः वार्ता कुर्वन्ति।

5. हे परमेश्वर! देश सेवां (कृ + शतृ) .... जने दयस्व।

(3) स्त्री–प्रत्ययः

कुछ संज्ञाएँ ऐसी हैं जिनके जोड़े बन जाते हैं–पुरुष और स्त्री। इस प्रकार के शब्दों के पुंल्लिग और स्त्रीलिंग बनाने के लिए जो प्रत्यय जोड़े जाते हैं, उन्हें स्त्री प्रत्यय कहते हैं। जैसे–अज (बकरा) से अजा (बकरी), कुमार से कुमारी आदि।

(क) टाप् प्रत्यय

◆ टाप् में से सिर्फ आ बचता है।

◆ अकारान्त शब्दों के आगे स्त्रीलिंग बनाने के लिए उनके आगे टाप् (आ) जोड़ दिया जाता है। जैसे–

कृष्ण + टाप् = कृष्णा
क्षुद्र + टाप् = क्षुद्रा
अचल + टाप् = सरला
वत्स + टाप् = वत्सा
कोकिल + टाप् = कोकिला

यदि शब्द के अन्त में अक हो तो टाप् (आ) प्रत्यय जोड़ने पर उसके अ का इ हो जाता है। जैसे–

गायक + टाप् = गायिका
धावक + टाप् = धाविका
बालक + टाप् = बालिका
नायक + टाप् = नायिका
अध्यापक + टाप् = अध्यापिका

(ख) 'ङीप्' प्रत्यय

◆ ङीप् में सिर्फ ई बचता है।

◆ ऋकारान्त पुंल्लिग शब्दों को स्त्रीलिंग बनाने के लिए ङीप् (ई) प्रत्यय जोड़ दिया जाता है। जैसे–

कर्तृ + ङीप् = कर्त्री
धातृ + ङीप् = धात्री
नेतृ + ङीप् = नेत्री
गन्तृ + ङीप् = गन्त्री
दातृ + ङीप् = दात्री

◆ नकारान्त पुंल्लिग शब्दों को स्त्रीलिंग बनाने के लिए ङीप् (ई) प्रत्यय जोड़ दिया जाता है। जैसे–

तपस्विन् + ङीप् = तपस्विनी
दण्डिन् + ङीप् = धात्री
गुणिन् + ङीप् = गुणिनी
मनोहारिन् + ङीप् = गन्त्री
तेजस्विन् + ङीप् = तेजस्विनी

अभ्यास प्रश्न पत्र – 1

कक्षा – X

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्)

समय : होरात्रयम् **पूर्णांक : 80**

- कृपया जाँच कर लें कि इस प्रश्न–पत्र में मुद्रित पृष्ठ 8 हैं।
- प्रश्न–पत्र में बाएँ हाथ की ओर दिए गए कोड नम्बर को छात्र उत्तर–पुस्तिका में मुख–पृष्ठ पर लिखें।
- कृपया जाँच कर लें कि इस प्रश्न–पत्र में 15 प्रश्न हैं।
- कृपया प्रश्न का उत्तर लिखना शुरू करने से पहले, प्रश्न का क्रमांक अवश्य लिखें।
- इस प्रश्न–पत्र को पढ़ने के लिए 15 मिनट का समय दिया गया है। इस अवधि के दौरान छात्र केवल प्रश्न–पत्र को पढ़ेंगे और वे उत्तर–पुस्तिका पर कोई उत्तर नहीं लिखेंगे।

निर्देशाः

(i) प्रश्नपत्रे चत्वारः खण्डाः सन्ति।

खण्डः	(क)	अपठित – अवबोधन्	–	12 अङ्काः
खण्डः	(ख)	रचनात्मकं कार्यम्	–	12 अङ्काः
खण्डः	(ग)	अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	–	28 अङ्काः
खण्डः	(घ)	पठित – अवबोधन्	–	28 अङ्काः

(ii) सर्वे प्रश्नाः अनिवार्याः।

(iii) प्रश्नानाम् उत्तराणि खण्डानुसारं क्रमेणैव लेखनीयानि।

(iv) प्रश्नसंख्या अवश्यं लेखनीया।

(v) उत्तराणि संस्कृतेन एवं लेखनीयानि।

खण्डः 'क'

अपठित - अवबोधन् (12 अङ्काः)

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

एकस्मिन् ग्रामे एकः वृद्ध वसति स्म। तस्य त्रयः पुत्राः आसन्। त्रयोऽपि पुत्राः बुद्धिमन्तः आसन्। तथापि सः वृद्धः निश्चयम् अकरोत् यत् सः स्वक्षेत्रं भूमिं, धनस्वर्णादिकं च तस्मै दास्यति यः सर्वाधिकः बुद्धिमान् सिद्ध भविष्यति। एकस्मिन् दिवसे सः वृद्धः सर्वान् पुत्रान् आहूय उक्तवान् –"हे पुत्राः! युष्मासु यः मम कक्षं सर्वम् पूरयति अहं तस्मै स्वसम्पत्तिं दास्यामि। यूयं सर्वे एव बुद्धिमन्तः स्थ। गच्छत, प्रयासं च कुरूत। तदा ज्येष्ठः पुत्रः एकां शकटिकां पूरयित्वा कार्पासन् आनयत्, परम् एतेन तु कक्षस्य एकः एव भागः पूरितः जातः। कतिपयदिवसं–पर्यन्तं विचार्य मध्यमः पुत्रः एकस्मिन् दिने शुष्क–तृण–तृण–सन्दोहम् आनीय कक्षे स्थापितवान्। परम् एतेन अपि कक्षः रिक्तः एव जातः। अन्ते कनिष्ठस्य पुत्रस्य वारः आसीत्। सः क्षणं विचिन्त्य एकं दीपकम् आनीय तम् दीपकं च प्रज्वलितवान्। दीपकस्य प्रकाशेन समग्रः कक्षः शीघ्रम एव पूरितः जातः। प्रकाशमयं कक्षं दृष्ट्वा प्रसन्नः च भूत्वा जनकः सर्वा सम्पत्तिम् तस्मै अददात्।

प्रश्नाः

I एकपदेन उत्तरत। **$1 \times 2 = 2$**

(i) कस्य प्रकाशेन समग्रः कक्षः पूरितः जातः?

(ii) वृद्धस्य कति पुत्राः आसन्?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत। **$2 \times 2 = 4$**

(i) वृद्धः पुत्रान् आहूय किमकथयत्?

(ii) कनिष्ठः पुत्रः किम् अकरोत्?

III निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत। **1 × 4 = 4**

(i) 'कक्षे स्थापितवान्' इति क्रियापदस्य उत्तरं कर्तृपदं किम् अस्ति?

(अ) कनिष्ठः पुत्रः (ब) मध्यम पुत्रः (स) वृद्धः (द) ज्येष्ठः पुत्रः

(ii) 'अहं स्वसम्पत्तिम् तस्मै दास्यामि।' अत्र 'तस्मै' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(अ) पुत्राय (ब) कनिष्ठपुत्राय (स) वृद्धाय (द) मध्यमपुत्राय

(iii) 'सम्पूर्णः' इति पदस्य पर्यायपदं चित्वा लिखत।

(अ) पूरितः (ब) रिक्तः (स) समग्रः (द) शून्यः

(iv) दीपकम् इति पदस्य किं विशेषणपदम्?

(अ) सर्वम् (ब) क्षणम् (स) एकम् (द) प्रकाशमयम्

IV अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षक लिखत। **2**

खण्डः 'ख'

रचनात्मकं कार्यम् (12 अङ्काः)

2. भवान् सुयशः। राष्ट्रमण्लखेलानाम् विषये मित्रं गौरवं प्रति सूचयता लिखिते पत्रे मंजुषातः उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि च पूरयित्वा पत्रं पुनः उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत। $\frac{1}{2} \times 8 = 4$

56, मालवीयनगरम्
वाराणसीनगरात्
प्रियमित्र __(i)__ ।
सप्रेम नमः,

अत्र कुशलं तत्रास्तु। भवान् इदं ज्ञात्वा अतिप्रसन्नः भविष्यति यत् गतमासे अहं मम __(ii)__ सह दिल्ली नगरं गतवान्। दिल्ली नगरे राष्ट्रमण्डलेखानाम् __(iii)__ आसीत्। वयं प्रतिदिनं नवीनाः क्रीड़ाप्रतियोगिताः __(iv)__ अगच्छाम। तत्र अन्तिमे दिवसे 'बैडमिंटन' क्रीड़ाप्रतियोगितायाः आयोजनम् आसीत्।

यस्यां प्रतियोगितां 'साइना नेहवाल' प्रतियोगिनी __(v)__ प्रदेर्शनम् अकरोत्। तस्याम् प्रतियोगितायां सा __(vi)__ जितवती। भारतम् तु पदकतालिकायाम् द्वितीयं स्थानं प्राप्तवान्।

अयं मम __(vii)__ अनुभवः आसीत्। अहं भारतस्य प्रदर्शनं दृष्ट्वा गौरवान्वितः अभवम्। पितृभ्याम् प्रणामाः अनुजाय च स्नेहः।

तव मित्रम्
__(viii)__ ।

मञ्जूषा

सुखदः, सुयशः, मात्रा, गौरव, आयोजनम् प्रशंसनीयम्, स्वर्णपदकं, द्रुष्टम

3. मञ्जूषायां प्रदत्त-शब्दानां सहायतया चित्रं दृष्ट्वा चत्वारि वाक्यानि संस्कृतेन लिखत। 2×4 = 8

मञ्जूषा

प्रदूषणम्, धूमः, ध्वनिः, अवकराः, वस्त्राणि, निस्सरति, मलिनं, जलं, नद्याः, क्षालयति, कारयानम्, मार्गे, क्षिपन्ति, रजकः, बालौ, कुक्कुरः, महिला, घटम्, गृहीत्वा

अथवा

'जलप्रदूषणम्' इति विषयमधिकृत्य मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया चत्वारि वाक्यानि लिखत।

मञ्जूषा

शुद्धम्, रोगिणः, भवन्ति, जनाः, स्वच्छम्, क्षेपणीयम्, मलिनाः जलम्, जलप्रदूषणम्, नद्यः, नदीनाम्, संरक्षणम्, स्वास्थ्याय

खण्डः 'ग'

अनुप्रयुक्तव्याकरणम् (28 अङ्काः)

4. **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत। 1× 4 = 4**

(i) प्राचीनकालेऽपि आणविक–अस्त्राणि आसन्।

(ii) जगत् + नाथः संसारं रक्षति।

(iii) सर्वः + तरतु दुर्गाणि।

(iv) पावकः ज्वलति।

5. **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविंकल्पेभ्यः चित्वा लिखत।**

(i) उपगृहम् वृक्षाः सन्ति। **1× 6 = 6**

(अ) गृहात् निकटम् (ब) गृहस्य समीपम्

(स) गृहस्य पश्चात् (द) गृहे एव

(ii) सः स्नेहेन सह अवदत्।

(अ) सहस्नेह : (ब) सस्नेहम् (स) स्नेहसहितम् (द) सस्नेहः

(iii) नीलकण्ठः पर्वते वसति।

(अ) नीलः कण्ठः यस्मिन् (ब) नीलः कण्ठः

(स) नीलं च कण्ठं च (द) नीलं कण्ठं यस्य सः

(iv) तौ पाणी च पादौ च प्रक्षालयतः।

(अ) पाणिपादौ (ब) पाणीपादौ (स) पाणी च पादौ (द) पाणिपादम्

(v) अयम् पीतानि अम्बराणि यस्य सः आगच्छति।

(अ) पीताम्बराणि (ब) पीताम्बरम् (स) पीताम्बरः (द) पीताम्बराः

(vi) शुकपिंकौ वदतः।

(अ) शुकः पिकस्य च (ब) शुके च पिके च

(स) शुकाः पिकाः (द) शुकः च पिकः च

6. (क) अधालिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा समुचित् उत्तरम् विकल्पेभ्यः चित्वा वाक्यानि उत्तरपुस्तिकायां लिखत। **½ × 4 = 2**

(i) सेवमानाः शिष्याः गुरूं नमन्ति।

(अ) सेव् + मतुप् (ब) सेव् + शानच्

(स) सेव + तल् (द) सेव् + शतृ

(ii) मयूरस्य सुन्दरता जगत्प्रसिद्ध।

(अ) सुन्दर + तल् (ब) सुन्दर + टाप्

(स) सुन्दर + त्व (द) सुन्द + तल्

(iii) पदद्रव्ये अनासक्त + टाप् सा अवदत।

(अ) आसक्ता (ब) अनासक्तिः (स) अनासकता (द) अनासकतः

(iv) तदेवाहुः महात्मानः समत्वम् इति तथ्यतः।

(अ) समत् + त्व (ब) सम+त्व (स) सम् + त्वत (द) अनासक्तः

(ख) अधालिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य वाक्ये उत्तरपुस्किायां लिखत।

(i) ते उद्याने .... भ्रमन्ति। (हस् + शतृ) **1× 2= 2**

(ii) इयम् स्थल +ङीप् .... रमणीया।

7. अधोलिखितेषु संवादे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः समुचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा संवादम् उत्तरपुस्किायां लिखत। **1× 6 = 6**

केशवः – शेखर। तव जन्मदिवसः (i) मान्यते?

शेखर : – केशव! (ii) एव मम जन्मदिवसस्य उत्सवः भविष्यति। त्वं मम गृहे निमन्त्रितः असि।

(iii) त्वं आगमिष्यामि। (iv) मम अनुजः अपि आगच्छत्। अहं तम् अपि आनेष्यामि।

शेखरः – अवश्यम् आनय। सः (v) आगच्छत्?

केशवः – (v) सः छात्रावासे पठति। सः छात्रावासात् एव आगच्छत्।

शेखरः – शोभनम्।

मञ्जूषा

ह्यः, सम्प्रति, श्वः, कुतः, कदा, यदा

8. **(क) प्रदत्तेषु विकल्पेषु शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत।** **½ × 4 = 2**

(i) .... महिलाः कूपात् जलम् आनयन्ति।

(अ) त्रयः (ब) त्रीणि (स) त्रि (द) तिस्रः

(ii) इमानि .... क्रीड़नकानि शिशुभ्यः सन्ति।

(अ) चतस्रः (ब) चतस्रः (स) चतुर् (द) चत्वारि

(iii) .... तडागे नीलकमलानि विकसन्ति।

(अ) एके (ब) एकस्याम् (स) एकस्मिन् (द) एकः

(iv) नद्याम् .... कच्छपौ आस्ताम्।

(अ) द्वौ (ब) द्वे (स) द्वयम् (द) द्वि

(ख) अधोलिखितेषु वाक्ययोः अंङकाना स्थाने संस्कृत-संख्यावाचकविशेषणैनैव रिक्तस्थानापूर्ति कृत्वा वाक्यम् उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत। **1 × 2 = 2**

(i) उत्सवे <u>68</u> जनाः उपस्थिताः आसन्।

(ii) तत्र <u>36</u> वृद्धपुरुषाः आसन्।

9. **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितं पदम् अशुद्धम् अस्ति। प्रदत्तविकल्पेषु शुद्धम् उत्तरम् चित्वा वाक्यं पुनः उत्तरपुस्किायां लिखत।** **1× 4 = 4**

(i) वृक्षे <u>आम्रफलाः</u> सन्ति।

(अ) आम्रफलाः (ब) आम्रफलानि (स) आम्रफले (द) आम्रफलः

(ii) वयम् ह्यः जन्तुशालाम् <u>द्रक्ष्यामः</u>।

(अ) अपश्यत् (ब) अपश्याम (स) अपश्याव (द) अपश्यताम्

(iii) उद्यानं परितः वृक्षाः <u>आसीत्</u>।

(अ) आसन् (ब) अस्ति (स) आस्ताम् (द) असि

(iv) <u>ते</u> पत्रम् लिखथ।

(अ) सः (ब) अहम् (स) त्वम् (द) यूयम्

कक्षा – X

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्)

समय : होरात्रयम् **पूर्णांक : 80**

- कृपया जाँच कर लें कि इस प्रश्न–पत्र में मुद्रित पृष्ठ 8 हैं।
- प्रश्न–पत्र में बाएँ हाथ की ओर दिए गए कोड नम्बर को छात्र उत्तर–पुस्तिका में मुख–पृष्ठ पर लिखें।
- कृपया जाँच कर लें कि इस प्रश्न–पत्र में 15 प्रश्न हैं।
- कृपया प्रश्न का उत्तर लिखना शुरू करने से पहले, प्रश्न का क्रमांक अवश्य लिखें।
- इस प्रश्न–पत्र को पढ़ने के लिए 15 मिनट का समय दिया गया है। इस अवधि के दौरान छात्र केवल प्रश्न–पत्र को पढ़ेंगे और वे उत्तर–पुस्तिका पर कोई उत्तर नहीं लिखेंगे।

निर्देशाः

(i) प्रश्नपत्रे चत्वारः खण्डाः सन्ति।

खण्डः	(क) अपठित – अवबोधन्	–	12 अङ्काः
खण्डः	(ख) रचनात्मकं कार्यम्	–	12 अङ्काः
खण्डः	(ग) अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	–	28 अङ्काः
खण्डः	(घ) पठित – अवबोधन्	–	28 अङ्काः

(ii) सर्वे प्रश्नाः अनिवार्याः।

(iii) प्रश्नानाम् उत्तराणि खण्डानुसारं क्रमेणैव लेखनीयानि।

(iv) प्रश्नसंख्या अवश्यं लेखनीया।

(v) उत्तराणि संस्कृतेन एवं लेखनीयानि।

खण्डः 'क'

अपठित - अवबोधन्

1. जनाः प्रायः स्वार्थपरायणाः सन्ति। परेषाम् उपकाराय ते धनादिकं न वितरन्ति। विरलाः दाने प्रीतिं दर्शयन्ति। किन्तु सरितः, तरवः मेघाः च परोपकाराय एवं जीवन्ति। जलेन पूर्णाः नद्यः मानवहिताय वहन्ति। ताः स्वजलं स्वयं न पिबन्ति। तथैव वृक्षाः अपि स्वफलानि स्वयं न खादन्ति। खगाः पशवः, मनुष्याः च वृक्षाणां फलानि भक्षयन्ति। इत्थं छायावन्तः वृक्षाः अपि परोपकाराय स्थितः सन्ति। मेघाः समुद्रस्य क्षारं जलं पिबन्ति। किन्तु मधुरं जलं भुवनाय प्रयच्छन्ति। ते लोकानाम् उपकारार्थम् आकाशे भ्रमन्ति अमृतस्य वृष्टिं च कुर्वन्ति। जलस्य वर्षणेन विविधानि सस्यानि उद्भवन्ति यैः सर्वे जीवाः जीवन्ति। एवमेव सत्पुरुषाः अपि परोपकाराय एवं जीवन्ति। सज्जनाम् सम्पतिः परेषां दुखनिवारणा एव। सन्तः स्वार्थ त्यजन्ति परमार्थ च भजन्ति। लोकानाम् कल्याणय ते सर्वस्वं समर्पयन्ति। उक्तं च–परोपकाराय सतां विभूतयः।

प्रश्नाः

I एकपदेन उत्तरत। $1 \times 2 = 2$

(i) मेघाः भुवनाय कीदृशं जलं प्रयच्छन्ति?

(ii) जलस्य वर्षणेन कानि उद्भवन्ति?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत। $2 \times 2 = 4$

(i) मेघाः लोकानाम् उपकारार्थम् किं कुर्वन्ति?

(ii) सन्तः किं कुर्वन्ति?

III निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत। **$1 \times 4 = 4$**

(i) 'सस्यानि' इति पदस्य विशेषणपदम् किम् अस्ति?

(अ) वृक्षाः (ब) जीवाः (स) विविधानि (द) जलस्य

(ii) 'क्षारम्' इति पदस्य विलोमपदं चित्वा लिखत।

(अ) अम्लम् (ब) आदिकम् (स) मधुरम् (द) स्वार्थम्

(iii) वहन्ति क्रियापदस्य कर्तृपदं चित्वा लिखत।

(अ) खगाः (ब) तरवः (स) नद्यः (द) मेघाः

(iv) 'ते' धनादिकं न वितरन्ति अत्र ते सर्वनाम पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

(अ) वृक्षेभ्यः (ब) सज्जनेभ्यः (स) जनेभ्यः (द) जीवेभ्यः

IV अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकम् लिखत। **2**

खण्डः 'ख'

रचनात्मकं कार्यम्

2. **भवान् प्रणवः। स्वमित्रं सौरभं प्रति पशुपक्षिभिः सह क्रूरव्यवहारात् निषेधयितुं लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तपदैः पूरयत -** **½ × 8 = 4**

मञ्जूषा

शोभाम्, प्रकृतौ, सौरभ!, जीवनाधिकारः, कथनम्, प्रतिस्पर्धायाम्, ज्ञात्वा, प्रणताः।

प्रियमित्र (i) ____ जयपुरतः

सस्नेहं नमस्ते। तिथि ....

त्वया लिखितं पत्रम् इदानीमेव मया प्राप्तम्। एतत् __(ii)__ अहम् अतीव प्रसन्नः यत् त्वया वार्षिकक्रीड़ा–समारोहे शूटिंक__(iii)__ प्रथमस्थानम् प्राप्तम्। मम हार्दिकम् वर्धापनं स्वीकरोतु परं सार्धमेव मम एवं निवेदनं अप्यस्ति यत् स्वामिरुचेः पूरणार्थं वराकेभ्यः निर्बलेभ्य पशुपक्षिभ्यः__(iv)__ तु नैव हर्तव्यः। क्षणं विचारय। मित्र! यत् एतैः पशुपक्षिभिः कः अपराधः कृतः? एते तु सर्वदेवं प्रकृतेः__(v)__ वर्धयन्ति। यदि सर्वे एव स्वाभिरुचिं पूरयितुम् एतेषां वधं करिष्यन्ति, तर्हि एते तु __(vi)__ दुर्लभाः भविष्यन्ति। अतः कृपया मम __(vii)__ अन्यथा न ग्राह्मम् अपितु अस्मिन् विषये चिन्तनीयम्। गृहे सर्वेभ्यः यथायोग्यम् अभिवादनम्। तव अभिन्नमित्रम्।

(viii) ____

3. **मञ्जूषायां प्रदत्त-शब्दानां सहायतया चित्रं दृष्ट्वा चत्वारि वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।** **2×4 = 8**

मञ्जूषा

कूपम्, घटः, महिला, विस्मितः, शिलाखण्डे, परिश्रमम्, रज्जुः, दृष्ट्वा, गर्तः कश्चित्, विप्रः घटः, शिरसि, जलपूर्णम्, कुटीरद्वयम्।

अथवा

"अस्माकं देशः" इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया चत्वारि वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

विविधा भाषाः, वेशभूषा, उत्सवाः, पर्वतखला, कुत्रचित्, नद्यः राष्ट्रगानम्, गौरवम्, स्वाधीनदेशः, जनतन्त्रम, विकसितम्, राष्ट्रम्।

खण्डः 'ग'

अनुप्रयुक्तव्याकरणम्

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत। $1\times 4=4$

(i) कश्चित् भिक्षुकः आगतः।

(ii) शारदा सर्वदा अस्माकं सत् + निधिं वसेत्।

(iii) सह नाववत् सह नौ भुवनक्तु।

(iv) मातृ+आज्ञा पालनीया।

5. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविंकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। $1\times 6=6$

I देवाय पत्रपुष्पफलानि च समर्पय।

(अ) पत्रं पुष्पं फलं (ब) पत्रं पुष्पं च फलं

(स) पत्रपुष्पाणि फलं च (द) पत्राणि च पुष्पाणि च फलानि च

II बालः रथस्य पश्चात् धावति।

(अ) अनुरथस्य (ब) अनुरथः (स) रथम् अनु (द) अनुरथम्

III सरस्वती श्वेतम् अम्बरं यस्याः सा अस्ति।

(अ) श्वेत अम्बरं (ब) श्वेताम्बरः (स) श्वेत अम्बरस्याः (द) श्वेताम्बरा

IV याचकः प्रीतगृहम् गच्छति।

(अ) गृहः गृहः इति (ब) गृहम् गृहम् प्रति

(स) गृहस्य गृहस्य इति (द) गृहम् प्रति

V नारदः च व्यासः च द्रौणिम् प्रतिवतदः।

(अ) नारद व्यासाः (ब) नारदव्यासः

(स) नारदव्यासौ (द) नारदव्यासः च

VI दशाननः रामस्य शत्रुः आसीत्।

(अ) दश आननः यस्य सः (ब) दशानि आननानि यस्य सः

(स) दश आननानि यस्य सः (द) दशाः आननाः यस्य सः

6. (क) अधालिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा समुचित् उत्तरम् विकल्पेभ्यः चित्वा वाक्यानि उत्तरपुस्कायां लिखत। **½ × 4 = 2**

I लक्ष्मणस्य अचला रामभक्तिः आसीत्।

(अ) अचल+ तल् (ब) अचल + ई

(स) अचल + टप् (द) अच + ला

II तद् गृहं वाञ्छ् + शतृ नरः दूरतः परिवर्जयेत्।

(अ) वाछन् (ब) वाञ्छन् (स) वाञ्छन्ती (द) वाञ्छत्

III राम, भवान् अपि साधुतायाः उदाहरणम् अस्ति।

(अ) साधुता + टाप् (ब) साधु + ङीप्

(स) साधु + तल् (द) साधु + शानच्

IV 'विद्वस + त्वं' सर्वत्र पूज्यम्?

(अ) विदुषतवम् (ब) विद्वस्त्वम् (स) विद्वत्ता (द) विद्वत्त्वम्

(ख) अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा पुनः लिखत।

I तौ दम्पत्ति प्रचुरमणिमणिक्यानाम् आभया भासमानं निजगृहं अपश्यत्। **1× 2= 2**

II एषा किशोर + ङीप् आगता।

7. **अधोलिखितरिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः समुचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा संवादम् उत्तर पुस्कायां लिखत।** **1× 6 = 6**

मम गृहे __(i)__ विद्युत् नासीत्। अतः अहम् गृहकार्यम् न अकरवम्। कक्षायाम् अध्यापिका माम् अपृच्छत् – "त्वम्–गृहकार्य __(ii)__ न अकरोः"? मया उक्तम् "गृहे विद्युत् नासीत् __(iii)__ परन्तु सा माम् कक्षायाः __(iv)__ गन्तुम् अकथयत्। अहम् अकथयम् __(v)__ "गृहकार्य कृत्वा एव" __(vi)__ विद्यालयम् आगमिष्यामि। सा प्रन्नसा अभवत्।

मञ्जूषा

किमर्थ, यत्, ह्यः, इति, श्वः, बहिः।

8. **(क) प्रदत्तविकल्पेषु शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत।** **½ × 4 = 2**

I मम गृहे .... वाटिका अस्ति।

(अ) एकः (ब) एका (स) एकम् (द) एकेन

II राजपथे .... वाहनानि सन्ति।

(अ) त्रयः (ब) तिस्रः (स) त्रयम् (द) त्रीणि

III नासिकायां .... छिद्रेस्तः।

(अ) द्वौ (ब) द्वयम् (स) द्वे (द) द्वि

(iv) .... बालकेषु श्यामः श्रेष्ठः अस्ति।

(अ) पञ्चसु (ब) पञ्चषु (स) पञ्च (द) पञ्चे

(ख) **अधोलिखितवाक्द्वये अंङकाना स्थाने संख्यावाचक-विशेषणेनैव रिक्तस्थानापूर्ति कृत्वा।**

I विष्णुना विज्ञाने 80 अंगकाः लब्धाः। **1 × 2 = 2**

II देवालये 29 आसन्दिकाः सन्ति।

9. **अधोलिखितेषुवाक्येषु रेखांकितं पदम् अशुद्धम् अस्ति। प्रदत्तविकल्पेषु शुद्धम् उत्तरं चित्वा वाक्यं पुनः लिखत।** **1× 4 = 4**

I सुदामा तत्र बहूनि भवना दृष्ट्वा चकितः जातः।

(अ) भवने (ब) भवनम् (स) भवनानि (द) भवनः

II जनाः पत्राणि प्राप्य निजवृत्तानि अवागच्छत।

(अ) अवागच्छन् (ब) अवगच्छन् (स) अवागच्छत (द) अवगच्छम्

III अहम् श्वः दिल्लीनगरम् अगच्छम्।

(अ) अगच्छत् (ब) गमिष्यामि (स) गच्छानि (द) गच्छामि

IV तौ कुत्र भ्रमथः?

(अ) ते (ब) त्वम् (स) युवाम् (द) यूयम्

अभ्यास प्रपत्र

विषय – संस्कृत

कक्षा–दस

समय – 1 घंटे | पूर्णांक – 60

- कृपया सम्यक्तया परीक्षणं कुर्वन्तु यत् अस्मिन् प्रश्नपत्रे 7 पृष्ठानि मुद्रितानि सन्ति।
- कृपया सम्यक्तया परीक्षणं कुर्वन्तु यत् अस्मिन् प्रश्नपत्रे 13 प्रश्नाः सन्ति।
- उत्तरलेखनात् पूर्व प्रनशस्य क्रमांकम् अवश्यं लेखनीयः।
- उत्तराणि क्रमेण एवं लेखितव्यानि।

<u>खण्ड–अ बहुविकल्पीय</u>

प्रश्न 1 प्रतिवाक्यम् रेखांकितपदेषु सन्धि विच्छेदं वा कुरूत– **4**

1 अस्मान्नगरात् दूरं एव गच्छ।

क अस्मान्न + गरात्   ख अस्मान् + नगरात्

ग अस्मात् + नगरात्   घ अस्मा + नगरात्

2 तत् बालिकायाः **पितृः+गृहम्** अस्ति।

क पितुर्गृहम्   ख पितुगृहम्

ग पितोगृहम्   घ पितुग्रहम्

3 अहम् **वाक् + मयं** पठामि।

क वाकमयम्   ख वामङ्यम्

ग वागमयम्   घ वाग्मयम्

4 तत्रैव मयूरोस्ति। **वाक् + मयं** पठामि।

क मयूरो+अस्ति   ख मयूर+अस्ति

ग मयूर+स्ति   घ मयूरः+अस्ति

प्रश्न 2 शुद्धं समासम्–विग्रहं वा विकलपेभ्यः चित्वा लिखत– 4

1 **<u>वसिष्ठः च विश्वामित्रः च</u>** आचार्यौ आस्ताम्।

क वसिष्ठविश्वामित्रः च   ख वसिष्ठविश्वामित्रौ

ग वसिष्ठविश्वामित्राः   घ वसिष्ठविश्वामित्राणि

2 **उपवनम्** एकः सिंहः तिष्ठति।

क वने समीपम् ख वनस्य समीपम् इति

ग उपाय वनाय घ वनम् उपायः

3 **पशुखगाः** वने वसन्ति।

क पशवः च खगाः च ख पशवः च खगाः च

ग पशवः च खगौः च घ पशूवः च खगान् च

4 यमुनायाम् **जलस्य अभावः** अस्ति। अतः सा .... अस्ति।

क निर्जलम् ख निर्जली

ग निर्जला घ निर्जल

प्रश्न 3 वाक्येषु रेखांकितपदानाम् प्रकृतिप्रत्ययान् पृथक् संयोगं वा कुरूत– 4

1 परद्रव्ये **अनासक्त+टाप्** सा अवदत्।

क आसक्ता ख अनासक्ति

ग अनासक्टा घ अनासक्ता

2 तदेवाहुः महात्मनः **समत्वम्** इति तथ्यतः।

क समत्+त्व ख सम+त्व

ग सिम्+त्वत् घ सम्+तल्

3 **बुद्धि+मतुप्** नरः विचारशीलः भवति।

क बुद्धिमानः ख बुद्धिमान्

ग बुद्धिमतु घ बुद्धिताप्

4 देवी सदैव **दयावती** भवेत्।

क दया+वती ख दया+वतुप्

ग दया+मतुप् घ दया+वान्

प्रश्न 3 वाक्येषु रेखांकितपदानाम् प्रकृतिप्रत्ययान् पृथक् संयोगं वा कुरूत– 4

1 प्रातः 5.00 .... वयम् भ्रमणाय गमिष्यामः।

2 सायं 6.30 .... बालकाः क्षेत्रे क्रीडन्ति।

3 रात्रौ वयम् 9.15 .... भोजनम् खादामः।

4 ततपश्चात् वयम् 10.45 .... पर्यन्तम् वार्तालापं कुर्मः।

प्रश्न 5 अधोलिखिते संवादे उचित–अव्ययपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत्- **5**

जीवने किमपि लक्ष्यम् अवश्यम् भवेत्। लक्ष्यहीनं जीवनं तु पशुतुल्यम् .... 1। लक्ष्यम् अपि परहितकारकं च भवेत्। परोपकारेण एव मनुष्यः जीवने वास्तविकं सुखं शान्तिं च आप्नोति। 2 .... जनाः आलोचनां कुर्वन्ति 3 .... कुर्वन्तु। फलस्य चिन्तां 4 .... अग्रे गमनम् एव अस्माकम् कर्तव्यम्।

एव, तर्हि, यदि, विना

प्रश्न 6 अधोलिखितकथनेषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरूत भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा शृगालः अहसत्। **4**

1 **भयाकुलं** व्याघ्रं शृगालः दृष्ट्वा अहसत्।

अ. कीदृशम् ब. कस्मिन् स. कम् द. कदा

2 **शकटीयानम्** कज्जलमलिनं धूमं मुंचति।

अ. केषाम् ब. कम् स. कासाम् द. किम्

3 **प्रकृत्याः** सन्निधौ वास्तविकं सुखं विद्यते।

अ. कस्याः ब. कयाः स. कीदृशम् द. किम्

4 पुरा त्वय **मह्यम्** व्याघ्रत्रयं दत्तम्।

अ. कुत्र ब. कम् स. किम् द. कस्मै

खण्ड–अ वस्तुनिष्ठ

प्रश्न 7 अपठित गद्यांश्म पठित्वा प्रश्नान् उत्तरतः– **5**

एकस्मिन् ग्रामे सोमासम् नाम एकः तडागः आसीत्। तत्र ग्रामस्य जनाः स्नानं अकुर्वन् वस्त्राणि च क्षालयन्ति स्म। तस्य एव जलम् अनयन्, अपिबन्, भोजनानि च अपचन्, तत्रैव धेनूः स्नानम् अपि कुर्वन्ति स्म। सरोवरम् परितः अनेके संदुराः वृक्षाः आसन्। सरोवरस्य तटे एकः आश्रमः आसीत्। तत्र एक मुनिः निवसति स्म। सः अपि तत्रपूजनं आदि करोति स्म। सः जनान् विनम्रं निवेदनं करोति स्म। वारं वारमपि उपदिशति स्म। परं न कोऽपि तस्य वचनं शृणोति स्म।

एकदा मुनिः चिन्तामग्नः अभवत् अचिन्तयत् च – केन प्रकारेण इमे जनाः बोधयितव्याः? प्रतिदिनमेव तडागस्य जलं प्रदूषितं भवति। तत् प्रदूषितं जलं पीत्वा जना अपि रुग्णाः भवन्ति।

क) एकपदेन उत्तरत– **2**

1 ततागस्य नाम किम् आसीत्?

2 कीदृशं जलं पीत्वा जनाः रुग्णाः अभवन्?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत– **1**

1 सरोवरम् परितः के आसान्?

ग) निर्देशानुसारं उत्तरत– **4**

1 'विनम्रं निवेदनं' अत्र विशेषणं पदम् किम्?

2 'स्वस्थाः' इति शब्दस्य किम् विलोम पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

3 'अभवत्' पदस्य किं कर्तृपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

4 'तडागः' इति पदस्य किम् पर्यायपदं अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

घ) अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत? **1**

प्रश्न 8 जीवने **सङ्गणकस्य महत्तायाः विषये अनुजं रमेशं प्रति पत्रं मंजुषापदसहायेन रिक्तस्थानपूर्ति कृत्वा पुनः लिखत–** श्ष **5**

विद्यामन्दिरं
इलाहबादतः

दिनांक ....
प्रिय अनुज 1 ....।

सस्नेहं नमः।

अत्र कुशलं तत्राप्यस्तु। विद्यालयात् त्वया ये अंकाः संगणकविज्ञाने 2 .... तान् ज्ञात्वा दुखं जातम्। त्वम् तु जानासि एव यत् जीवने 3 .... संगणकस्य प्रयोगः भवति। इदानीम् इंटरनेट–माध्यमेन वयं यत् किमपि ज्ञानं प्राप्तुम् 4 .... तत् संगणकेन 5 .... भवति। सम्प्रति सङ्गणकस्य सम्प्रेषितः 6.....................इंटरनेटमाध्यमेन तु संपूर्णा 7 .... एव कुटुम्बकं जाता। संगणकेन संसारस्य सर्वे प्राणिनः 8 ....भवन्ति। अतः अस्माभिः ज्ञानप्राप्तौ अस्य उपयोगः कर्त्तव्यः। आशसे यत् त्वम् दत्तचित्तः भूत्वा अस्य विषयस्य अध्ययनं करिष्यसि। ततः च 9 .... अंकान् प्राप्स्यसि। आदरणीयाभ्यां पितृभ्यां सप्रेम नमोनमः।

भवदीय 10 ....
यशोवर्धनः

उत्तमान्, इच्छामः, भ्राता, रमेश, सर्वत्र, प्राप्ताः, सुलभं, वसुधा, संदेशः, लाभान्विताः

प्रश्न 9 चित्रे आधृत्य पंचवाक्यानि रचयत– 5

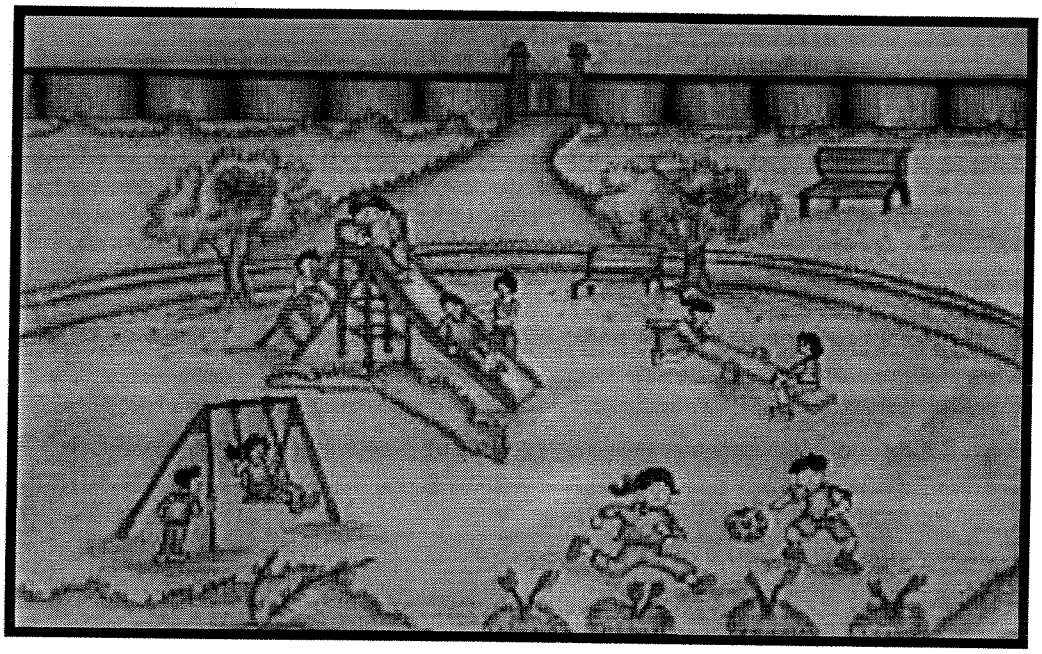

उद्यानस्य, वृक्षाः, एकः बालकः, एका च बालिका, कन्दुकेन, दोलायाम्, बालिका, पश्यतः, पुष्पाणि, हरितिमा, सुन्दराणि, पृष्ठतः, समुद्रम्।

प्रश्न 10 निम्नलिखितवाक्यान् शुद्धं कुरुत– 4

1 अहम् एव महान् <u>अस्ति</u>।

2 भवान् कुतः <u>आगच्छसि</u>?

3 मम जीवने मित्राणि <u>आगच्छिष्यन्ति</u>।

4 <u>द्वौ मित्रे</u> परस्परं वदतः।

प्रश्न 11 प्रदत्तवाक्यानाम् संस्कृत–भाषायाम् अनुवादम् कुरुत– 4

1 वे लड़कियाँ चित्र देखेंगी।

2 हम सदा सत्य बोलते हैं।

3 तुम सब श्रीनगर घूमने जाओ।

4 मैं प्रतिदिन अनेक फल खाता था।

प्रश्न 12 पठित गद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्। तयोः बलीवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बलः जवेन

गन्तुमशक्तश्चासीत्। अतः कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमानः अवर्तत। सः वृषभः हलमूढ्वा गन्तुमशक्तः क्षेत्रे पपात। क्रुद्धः कृषीवलः तमुत्थापयितुं बहुवारम् यत्नमकरोत्। तथापि वृषः नोत्थितः। भूमौ पतिते स्वपुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातुः सुरभेः नेत्राभ्यामश्रूणि आविरासन्।

क एकपदेन उत्तरत – **1**

1 कः क्षेत्रे पपात?

2 क्षेत्रकर्षणं कः अकरोत्?

ख पूर्णवाक्येन उत्तरत– **1**

1 क्रुद्धः कृषीवलः किम् अकरोत्?

ग निर्देशानुसारं उत्तरत – **3**

1 **'कृषक'** अस्य पदस्य विशेषणपदम् किम्?

क. कश्चित् ख. कृषकः ग. बलीवर्दाभ्याम्

2 **'अपतत्'** पदस्य पर्यायपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

क. नुद्यमानः ख. गन्तुमशक्तः ग. पपात

3 **'तीव्रगत्या'** इति पदस्य कृते यत् पदम् प्रयुक्तम् तत् गद्यांशात् चित्वा लिखत।

प्रश्न 13 श्लोकं पठित्वा अधोलिखितान् प्रश्नान् उत्तरत–

हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया।
कुसुमावलिः समीरचालिता स्यान्मे वरणीया।।
नवमालिका रसालं मिलिता रुचिरं सगंमनम् शुचि.....।।

क एकपदेन उत्तरत – **2**

1 केषाम् आवलिः समीरचलिता?

2 ललितलतानां माला कीदृशी?

ख पूर्णवाक्येन उत्तरत– **1**

1 केषाम् माला रमणीया?

ग निर्देशानुसारं उत्तरत – **2**

1 श्लोके 'लतनाम्' इति पदस्य विशेष्यपदम् किम्?

क. हरित ख. ललित ग. रमणीया

2 'आम्रम्' इत्यर्थे श्लोके कः शब्दः प्रयुक्तः?